

ZDZISŁAW BARTKOWICZ¹, ANDRZEJ CHUDNICKI²

Cyberagresja w szkole – wyzwania dla nauczycieli

Cyberaggression at School – Challenges for Teachers

¹ Profesor doktor habilitowany, Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie, Wydział Nauk o Człowieku, Polska

² Doktor, Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Polska

Streszczenie

Z eskalacją cyberagresji stosowanej przez uczniów szkoły usiłują radzić sobie poprzez restrykcje, a nawet „wojnę”, powodując tym nakręcanie spirali przemocy. Tymczasem skuteczne przeciwdziałanie cyberagresji jest możliwe środkami typowo edukacyjnymi, czyli kształtując empatię i inne sprawności stanowiące przeciwwagę dla antyspołecznego zachowania. Wskazano na rolę szkoły w uczeniu odpowiedzialnego, zsojalizowanego korzystania ze środków elektronicznej komunikacji.

Słowa kluczowe: cyberagresja, cyberbullying, netykieta, profilaktyka agresji elektronicznej, karanie agresji, trening zastępowania agresji

Abstract

Schools attempt to manage with the escalation of the electronic aggression applied by pupils, across restrictions and the war, causing this winding up of the spiral of the violence. The however effective counteraction of the electronic aggression is possible through the use of typical educational manners, that is increasing the empathic sensibility and other prosocial efficiencies counterpoising for the antisocial behaviour. The importance of the school in the teaching of the responsible, socialized use from devices of the electronic communication was discussed.

Keywords: cyberaggression, cyberbullying, punishing for aggression, netiquette, the prophylaxis of the electronic aggression, aggression replacement training

Wstęp

Agresja i przemoc realizowane przy użyciu środków elektronicznych nadają szczególne piętno życiu współczesnych społeczeństw, a wkraczając do szkół, zwiększają poziom brutalizacji wzajemnych relacji między uczniami, jak również między uczniami i pedagogami. Wirtualny świat jest atrakcyjny i pouczający, ale może być też groźny i niebezpieczny, raniący bądź prowokujący do

szkodzenia innym. Przebywanie w cyberprzestrzeni nasyconej agresywnymi obrazami i agresywnym stylem komunikacji nie może pozostać bez wpływu na zachowanie i sposób myślenia ucznia, powodując w konsekwencji problemy w relacjach z nauczycielami i rzutując na klimat wychowawczy instytucji edukacyjnych. Czy nauczyciele mają pełną świadomość rozmiarów zjawiska cyberagresji wśród uczniów, a także w relacjach uczniowie–nauczyciele? Czy są oni i w jakim stopniu przygotowani do radzenia sobie z tym problemem w toku codziennej pracy i w zakresie organizowania działań w skali instytucji edukacyjnej?

Przejawy, źródła i skutki cyberagresji

Istotą wszelkiej agresji – również tej, która realizowana jest poprzez internet czy telefon komórkowy – jest zamierzone uszkodzenie, zadawanie bólu, cierpienia fizycznego lub psychicznego. Sposobów uszkodzenia znamy nieporównanie więcej niż sposobów pomagania, a próba ich sensownego sklasyfikowania przysparza niemało kłopotów. Cyberagresja – w przeciwieństwie do brutalnej agresji fizycznej czy bezpośredniego ataku werbalnego – wygląda z pozoru dość niewinnie, przejawiana jest bowiem w sposób pośredni, a szkody wydają się błahe i niewymierne, jednak jej skutki przekładają się na wymierne szkody w relacjach z otoczeniem, a nawet na akty samodestrukcji ofiary.

Skupieni na tradycyjnych przejawach agresji nauczyciele łatwo mogą przeoczyć symptomy nękania ofiary prześladowania za pomocą elektronicznych środków komunikacji. Tymczasem – jak wynika z badań prowadzonych w ciągu ostatnich 10 lat – średnio 15% dorastającej młodzieży szkolnej to sprawcy systematycznej cyberprzemocy (Pyżalski, 2012). O ile sprawcami przemocy tradycyjnej, zwłaszcza zaś tzw. Bullyingu, są zdecydowanie częściej chłopcy, to udział w cyberbullingu jest równie częsty lub nawet częstszy wśród dziewcząt.

Rozmiary zjawiska agresji elektronicznej we współczesnej polskiej szkole są dość precyzyjnie ustalone. Sytuacja na koniec 2014 r. została ukazana dzięki badaniom Instytutu Badań Edukacyjnych na reprezentatywnej grupie 10 993 uczniów z 555 klas oraz ponad 5 tys. pedagogów – wychowawców, nauczycieli i dyrektorów (Przewłocka, 2015). Agresja elektroniczna jest – okazuje się – niezwykle poważnym problemem, gdyż doświadcza jej 25% uczniów szkół podstawowych i 29% uczniów gimnazjów. Dla porównania obiektem agresji fizycznej w ciągu ostatnich 4 tygodni było 33% uczniów szkół podstawowych i 21% uczniów. Tymczasem nauczyciele, pedagodzy szkolni i dyrektorzy szkół objętych badaniami postrzegają środowisko swoich szkół jako mało nasycone agresją. Oceniając na skali 5-stopniowej, w jakim stopniu poszczególne formy przemocy stanowią problem w ich szkole, wykazali ogromny optymizm. Agresja i przemoc fizyczna uzyskała w ich ocenie wynik od 1,4 w przypadku dyrektorów do 1,6 w przypadku pedagogów szkolnych. Podobnie nisko oceniono też cyberprzemoc (od 1,3 do 1,8), zaś problem przemocy werbalnej, który w opinii

uczniów jest nagminny, w ocenie dyrektorów uzyskał wynik 2,2, a w ocenie nauczycieli i pedagogów szkolnych odpowiednio: 2,0 i 2,4. Dane te mogą sugerować, że znaczna część cyberagresji i agresji tradycyjnej może być poza percepcją nauczycieli, co może niekorzystnie rzutować na podejmowane przez nich zabiegi ograniczające agresję na terenie szkoły.

Do atakowania innych można użyć praktycznie wszystkich mediów społecznych, jednak najbardziej nadają się do tego portale społecznościowe, serwisy wymiany treści, wirtualne gry, czaty i poczta elektroniczna. Ofiarę agresji można prześladować, przysyłając jej systematycznie groźby, można się pod nią podszycić, wysyłając w jej imieniu obelgi, można ukraść jej prywatne materiały i następnie upublicznić, można ją inwigilować i nękać, rozpowszechniać kompromitujące lub poniżające materiały czy zachęcać innych użytkowników internetu do izolowania czy lekceważenia. Wśród graczy *online* pojawia się tzw. *griefing*, czyli ośmieszanie i oczernianie innych graczy internetowych (Wołk-Karaczewska, 2012). Nie jest to pełny repertuar cyberagresji, a wraz z rozwojem mediów społecznych będą się pojawiać nowe sposoby dokuczania.

Akty elektronicznej agresji występujące w szkole noszą często znamiona przemocy, gdy ofiara nie ma możliwości przeciwstawienia się, a zdarzenia takie powtarzają się. Mówimy wówczas o cyberbullingu, cyberstalkingu (prześladowaniu elektronicznym) czy cybermobbingu. Wszystkie te sposoby dokuczania objęte są ogólniejszym pojęciem agresji, która z definicji odnosi się do zachowań wynikających z chęci krzywdzenia. Jeśli zatem dwóch internautów komunikuje się wulgarnym, agresywnym językiem i żaden z nich nie czuje się obrażony, nie nazwiemy tego zdarzenia agresją, gdyż nie ma tu ofiary agresji. Podobnie nie nazwiemy agresywnym zdarzeniem boksowania się dwóch chłopaków, którzy czerpią z tego przyjemność, a po skończonej walce podają sobie ręce.

Szkola i nauczyciel wobec cyberprzemocy

Pedagog dość łatwo poddaje się pesymistycznym nastrojom i opiniom na temat eskalacji agresji i przemocy w szkole. W obliczu agresywności uczniów bezradnie załamuje ręce, traktując ją jak chorobę, na którą nie ma żadnego lekarstwa, tracąc z pola widzenia praktyczny, pedagogiczny aspekt związany z pytaniem, jak temu zjawisku zapobiegać oraz mu przeciwdziałać. Zapomina, że radzenie sobie z agresją młodego pokolenia jest możliwe za pomocą zabiegów dostępnych pedagogowi.

Zanim zaczniemy agresję potępiać i „wykorzeniać”, powinniśmy sobie uświadomić, że zdolność do przejawiania agresji wchodzi w skład biologicznego wyposażenia człowieka, które pomagało mu przetrwać i które także dzisiaj przydaje mu się nie tylko do samoobrony, lecz również do obrony innych, czyli do realizowania celów najzupełniej prospołecznych (Clarke, 2005). Ponieważ reakcje typu agresywnego są naturalne, dobrze byłoby powstrzymać się od potę-

piania wszelkiej aktywności noszącej znamiona agresji i od postulowania, by wychowywać ludzi całkowicie nieagresywnych, gdyż w rezultacie nie będą oni zdolni do walki, gniewu i oburzenia, będą zaś bierni i bezbarwni. Agresywność staje się problemem, gdy ma charakter antyspołeczny, gdy jest przejawiana w formie społecznie szkodliwej i niebezpiecznej. Ponieważ trudno jest ustalić, ile i jakiej agresji może przejawiać dobrze wychowany osobnik, stąd nauczyciele i rodzice różnią się w ocenie zachowania uczniów.

Na agresję najczęściej reagujemy w sposób punitywny, czyli wymierzając kary, których istotą jest dostarczanie sprawcy ataku przykrych bodźców. Karanie agresji ma na celu zniechęcenie agresora do powtarzania ataku, lecz samo w sobie jest także agresją i może być odczuwane jako odwet, co nakręca spiralę wrogości. Tradycyjna ideologia wychowania przeciwagresywnego, której wciąż hołdują rodzice i szkoły, oparta jest na stosowaniu następstw ujemnych (wzmocnień negatywnych) po przejawieniu agresji. Mają one skutecznie do agresji zniechęcić, niemile się z nią skojarzyć i w efekcie doprowadzić do jej zaniechania.

Restrykcyjno-punitywny sposób radzenia sobie z agresją przeciwstawiany jest od ponad 20 lat alternatywnej, o wiele bardziej skutecznej orientacji w wychowaniu i terapii osób agresywnych unikającej stosowania bodźców awersyjnych w odpowiedzi na agresję jednostki, przełamującej więc stereotyp reagowania rewanżowego na agresję (por. np. Stirling, McHugh, 1997). Stosowane powszechnie w szkołach dyscyplinowanie agresywnych uczniów poprzez nagany, pozbawianie przywilejów czy wydalanie ze szkoły, coraz głośniejszy krytykuje się jako mało skuteczne sposoby kontrolowania agresji (Larson, 1998). Szkoły wypowiadające agresji wojnę muszą zatem się liczyć z tym, że ją przegrają, a prowadzenie wojny oddala nauczycieli od realizowania zadań wychowawczych. Codzienny zimnowojenny język, jakim się posługują, jest przez uczniów zauważany i złośliwie komentowany na internetowych forach.

Jaki więc sposób radzenia sobie z agresją, w tym także z cyberagresją, jest skuteczny? Nie ma – jak dotąd – lepszych sposobów na ograniczanie cyberagresji niż te, które znamy jako skuteczne w radzeniu sobie z agresją tradycyjną. Jest to przede wszystkim Trening Zastępowania Agresji opracowany przez Goldsteina jeszcze w latach 80. ubiegłego wieku (Goldstein, Glick, Gibbs, 2011), opierający się na przekonaniu, że najważniejsze czynniki kontrolujące agresję tkwią w samej jednostce. Są to konkurencyjne względem agresji umiejętności i skłonności prospołeczne, takie jak empatia, asertywność, pomaganie innym, negocjowanie i inne, ważne dla kontrolowania gniewu i agresji oraz dla zastąpienia jej życzliwością i pomaganiem innym. Prospołeczne umiejętności trenowane są głównie poprzez modelowanie i odgrywanie ról. Zwróćmy uwagę, że w tym podejściu do problemu agresji traktujemy ją jako rezultat niedostatków socjalizacji, a środków zaradczych upatrujemy w uczeniu (trenowaniu) niedokszałco-

nych umiejętności społecznych, co lokalizuje cały problem na płaszczyźnie uczenia – działalności bliskiej każdemu nauczycielowi.

Agresorowi brakuje przede wszystkim empatii, której deficyt odpowiedzialny jest za bezduszne zachowanie, znajdowanie przyjemności w dokuczaniu i znęcaniu się. Aktywizowanie empatii u dorastającej młodzieży znacząco ogranicza cyberprzemoc – dowodzą badania eksperymentalne Barlińskiej i Szuster (2015). Ponieważ wzbudzanie empatii, zwłaszcza emocjonalnej, przeciwdziała zachowaniu antyspołecznemu w cyberprzestrzeni, toteż w szkolnej profilaktyce agresji elektronicznej należałoby szczególnie zalecać oddziaływania angażujące i rozwijające wrażliwość empatyczną, zwłaszcza zaś rozumienie i przeżywanie skutków cyberagresji dla jej ofiary. Trening umiejętności społecznych – postulują autorki – powinien być wpisany w realia kontaktów komputerowych: zasady bezpieczeństwa i skutków ryzykownych działań należy realizować z użyciem nowych technologii, czyli w cyberprzestrzeni. Ciężar wychowania do obecności w świecie wirtualnym spoczywa głównie na szkole, gdyż wielu rodziców jest jeszcze mało obeznanych z korzystaniem z komputera.

Uczniowie angażujący się w przemoc elektroniczną to zarazem ci, którzy stosują przemoc tradycyjną – wykazały Raskauskas i Stolz (2007). Podobnie jest z ofiarami cyberprzemocy – są to te same osoby, które jednocześnie są ofiarami przemocy tradycyjnej. Wynika stąd, że uczniowie znani nauczycielom ze skłonności do mobbingowania rówieśników, będą jednocześnie być potencjalnymi sprawcami agresji elektronicznej i to oni w pierwszej kolejności wymagają działań profilaktycznych.

Uczeń stosujący nagminnie agresję w formie elektronicznej wymaga systematycznych długofalowych oddziaływań profilaktycznych, a nawet terapeutycznych. Terapii agresorów na terenie szkoły nie prowadzi się jednak nagminnie. Nauczyciele nie przeprowadzają dobrze sprawdzonych programów terapii agresji (np. w ramach godzin wychowawczych), gdyż ich do tego nie przygotowano. W programach kształcenia pedagogów wciąż brakuje przedmiotów, które przygotowałyby ich do prowadzenia treningu asertywności, empatii czy kreatywnego rozwiązywania konfliktów w takim stopniu jak do nauczania różnych przedmiotów.

Specjalistyczne poradnie mogą wypełniać tylko część zadań, jakie w związku z agresją pojawiają się w szkołach, a główny ciężar spoczywał będzie wciąż na nauczycielach. Możliwość podjęcia przez nich zadań, jakich przysparza narastająca fala agresji w szkołach, będzie zależała od tego, czy zdołamy ich wyposażać w odpowiedni zasób wiedzy i umiejętności skutecznego radzenia sobie z agresji. Nieocenioną pomocą mogą być ukazujące się od kilku lat poradniki dla uczniów, nauczycieli i rodziców omawiające zagrożenia czyhające w cyberprzestrzeni, w tym cyberprzemoc (np. Van Laere, Sochocka, Biaduń-Korulczyk, 2015), które można wykorzystać, przygotowując scenariusze zajęć o charakterze

profilaktycznym. Przed nauczycielami stoi zadanie zachęcenia uczniów do indywidualnego korzystania z takich poradników.

W przeciwdziałaniu cyberagresji bardzo pomocne jest uświadomienie uczniom skutków prawnych dopuszczania się aktów przemocy za pomocą urządzeń elektronicznych, takich samych jak w przypadku przemocy tradycyjnej. Kodeks karny od 2011 r. przewiduje surowe kary za przestępstwo stalkingu, czyli uprzejme nękanie, wykorzystywanie wizerunku lub danych osobowych do wyrażania szkody. Im skuteczniej wytworzymy i ugruntujemy przekonanie o nieuchronności kary za agresję elektroniczną, będącą zazwyczaj cyberprzestępstwem, tym większą korzyść odniosą uczniowie lekkomyślnie nadużywający poczucia anonimowości działania w internecie. Tylko połowa gimnazjalistów – jak wynika z badań przeprowadzonych w województwie podkarpackim (Rębisz, Sikora, Smoleń-Rębisz, 2017) – stwierdza, że na terenie szkoły zdobyli informacje na temat przeciwdziałania cyberagresji, mimo że co trzeci uczeń był już obiektem przemocy elektronicznej.

Obiecującym kierunkiem przeciwdziałania cyberagresji jest edukacja uczniów w zakresie tzw. netykiety, tworzony przez internautów kodeks etyczny i *savoir-vivre* (Pręgowski, 2012). Uważliwienie na etykę internetu to niezwykle ważne wyzwanie dla szkoły, które wymaga nie tylko odpowiedniej liczby godzin dydaktycznych, ale również opracowania specjalnej metodyki uwzględniającej specyfikę przedmiotu. Zajęcia z zakresu netykiety powinny uwzględniać także uważliwienie na przeżycia ofiary cyberagresji, jak i wiedzę na temat możliwości i sposobów obrony przed cyberatakiem.

Podsumowanie

Cyberagresja jest zjawiskiem nowym, jeśli wziąć pod uwagę narzędzia elektroniczne, za pomocą których jest realizowana. W istocie jest ona agresją, czyli zachowaniem wynikającym z chęci uszkodzenia, rezultatem utrwalenia wrogich wzorców myślenia i odczuwania. Cyberagresję – tak jak i agresję w ogóle – można skutecznie kontrolować, traktując ją jako skutek braku odpowiednich sprawności społecznych ukierunkowujących jednostkę na pomaganie i wspieranie, nie zaś na uszkodzenie. Z tego punktu widzenia radzenie sobie z agresją staje się zadaniem typowo edukacyjnym. Kształtowanie prospołecznych postaw, zwłaszcza wrażliwości na drugiego człowieka i jego cierpienie, przyjaznego sposobu myślenia o innych (także o użytkownikach internetu) to przecież cele bez wahania akceptowane przez szkołę. Uświadamianie uczniom nieuchronnych konsekwencji używania internetu i komórki do celów agresywnych należałoby traktować jako wsparcie szkoły w przeciwdziałaniu cyberagresji. Przygotowanie ucznia do odpowiedzialnego, mądrego, uspołecznionego użytkowania elektronicznych środków komunikacji jest wyzwaniem dla nauczycieli, które zmienia orientację w radzeniu sobie z agresją z wojennej, punitarywno-restrykcyjnej na edukacyjną.

Literatura

- Barlińska, J., Szuster, A. (2015). *Cyberprzemoc. O zagrożeniach i szansach na ograniczenie zjawiska wśród adolescentów*. Warszawa: Wyd. UW.
- Clarke, D. (2005). *Zachowania prospołeczne i antyspołeczne*. Gdańsk: GWP.
- Goldstein, A.P., Glick, B., Gibbs, J.C. (2011). *ART. Program Zastępowania Agresji*. Warszawa: Instytut Amity.
- Larson, L. (1998). Managing Student Aggression in High Schools: Implications for Practice. *Psychology in the School*, 35(3), 283–295.
- Pręgowski, M.P. (2012). *Zarys aksjologii internetu. Netykieta jako system norm i wartości sieci*. Toruń: Wyd. Adam Marszałek.
- Przewłocka, J. (2015). *Bezpieczeństwo uczniów i klimat społeczny w polskich szkołach. Raport z badania*. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Pyżalski, J. (2012). *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*. Kraków: Impuls.
- Raskauskas, J., Stoltz, A.D. (2007). Involvement in Traditional and Electronic Bullying Among Adolescents. *Developmental Psychology*, 43(1), 564–575.
- Rębisz, S., Sikora, I., Smoleń-Rębisz, K. (2017). Świadomość i skala zjawiska cyberprzemocy wśród młodzieży gimnazjalnej województwa podkarpackiego. *Edukacja – Technika – Informatyka*, 3(21), 231–238.
- Stirling, C., McHugh, A. (1998). Developing a Non-aversive Intervention Strategy in the Management of Aggression and Violence for People with Learning Disabilities Using Natural Therapeutic Holding. *Journal of Advanced Nursing*, 27, 503–509.
- Van Laere, K., Sochocka, K., Biaduń-Korulczyk, E. (2015). *BHP użytkownika mediów elektronicznych*. Warszawa: Fundacja Poza Schematami.
- Wołk-Karaczewska, A. (2012). *Cyberprzemoc w szkole*. Poznań: Colorful Media.